

Antwerpen
Sint-Andrieskerk, Sint-Carolus Borromeuskerk, Sint-Jacobskerk

ANDERS GEKLEED ANDERS GEDRAGEN

DRIE ANTWERPSE KERKEN
OPENEN HUN KLEERKAST

2001

Dit boek werd uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Anders gekleed, anders gedragen' gerealiseerd door de vzw Toerismepastoraal Antwerpen, Werkgroep Monumentale Kerken

TENTOONSTELLING

29 mei – 30 september 2001

Sint-Andrieskerk

Sint-Carolus Borromeuskerk

Sint-Jacobskerk

De garderobe van Onze-Lieve-Vrouw

Kant, borduurwerk en habijten

Kazuifels in alle kleuren en stijlen

Concept en realisatie

Toerismepastoraal Antwerpen vzw, Werkgroep Monumentale Kerken

In samenwerking met

Kerkefabriek Sint-Andrieskerk

Kerkefabriek Sint-Carolus

Borromeuskerk

Kerkefabriek Sint-Jacobskerk

vzw St.-Andries 2000

vrijwilligers van de Sint-Carolus

Borromeuskerk

vzw Jacobus Antverpiaie

Bruikleengevers

Dr. Christian Deckers, Heverlee (cat.nr. 12)

Kadoc, Leuven (cat.nr. 35-42, 44-51)

Paters Augustijnen, Gent (cat.nr. 43)

Expertise

Sabine Denissen, conservator Provinciaal Diamantmuseum Antwerpen

Frieda Sorber, conservator Provinciaal Textielmuseum Vrieselhof

Restauratie

Willebrord Jacobs, Duffel (reinigen van historisch en waardevol textiel)

De tentoonstelling kwam tot stand dankzij de sponsoring van

KBC Bank & Verzekering

Amberes Veilingen bvba

Willebrord Jacobs bvba

Provinciaal Diamantmuseum

Kerkefabriek Sint-Jacobskerk

CATALOGUS

Coördinatie

Claire Baisier

Auteurs

Nora Andries (NA), kantkamer Sint-Carolus Borromeuskerk

Claire Baisier (CB), dra. kunstwetenschappen

Kadoc, Leuven

Rudi Mannaerts (RM), priester, lic. kunstwetenschappen

Lieve Vroom (LV), kantkamer Sint-Carolus Borromeuskerk

Onder supervisie van

Frieda Sorber, conservator Provinciaal Textielmuseum Vrieselhof

Fotoverantwoording

Karin Aernout, Antwerpen: afb. 2-20

Guido Coolens, Antwerpen: afb. 1

Vormgeving en druk

ONZEA, Borgerhout

© 2001, Toerismepastoraal Antwerpen vzw, Heilige Geeststraat 23,
B-2000 Antwerpen, www.topa.be, info@topa.be

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

D/2001/8716/1

INLEIDING

Antwerpen 2001: modejaar. Drie Antwerpse kerken openen hun kleerkast. Elke kerk belicht één of meerdere thema's van het kerkelijke textiel dat doorheen de eeuwen dé mode op de voet volgt of een eigen modieus leven leidt. Met een mooie vormgeving wil men de ándere dimensie van het leven benadrukken: respect, vreugde, een nieuw begin, feest... Is het aanreiken van het mooiste kleed aan de Verloren Zoon niet een bijzonder mooi symbool voor de waarde van verzoening (Lc.15,22)? Zo kan de harmonie die een mens met God zoekt in de liturgische vieringen bemiddeld worden door vormschoonheid.

De functionele kledij bij de godsdienstbeleving evolueert naar hiëratische, plechtstatige gewaden: *anders gekleed*. Niet elke parochie- of kloostergemeenschap kan het zich echter veroorloven nieuwe kostbare gewaden te laten maken. Dankzij schenkingen worden bestaande burgerlijke kledingstukken gerecycleerd voor nieuw, kerkelijk gebruik en dus *anders gedragen*. Burgertextiel wordt kerkkledij. Een priester kleedt zich voor de kerkelijke diensten anders dan in het gewone dagelijkse leven; door zich in de heilige viering anders te kleden wordt hij gestimuleerd om zich ambtelijk *anders te gedragen*. Hij staat er niet zomaar, doet niets zómaar, hij handelt hier voor de gemeenschap namens Jezus. Kledij kan helpen om de gewone, alledaagse handelingen van de viering anders te beleven. Kledij wordt gewaad. *Waarom zich druk maken over kleding, kijk naar de bloemen langs de weg die niet spinnen en niet weven, maar wel bloeien!* (Mt.6,28). Godgewijde mannen en vrouwen die zich door hun geloften *anders gedragen*, kleden zich in regel ook anders dan anderen. De kledij van hun levensstijl wordt habijt.

Omwille van spaarzaamheid gaat een bepaalde mode in de kerk veel langer mee, wat zorgt voor een minder hedendaags-modieuze indruk. Een eerder bijkomstig, maar weliswaar gevoelig onderwerp. Over smaak en kleur wordt wél degelijk gedisperuteerd... zolang het ons maar niet belemmert *de naakten te kleden* (Mt.25,36). *Bekleedt u met de nieuwe mens, die naar Gods beeld is geschapen in ware gerechtigheid en heiligheid* (Ef.4,24). Zelfs bij de dood is de rol van de kledij nog niet uitgespeeld. *U hebt mijn rouwkleed genomen en een feestkleed gegeven* (Ps.30,12) is de hoopvolle mededeling bij een begrafenis in het vooruitzicht van het eeuwige leven. In de hemelse liturgie zal de mode ons niet langer een zorg wezen. [RM]

DE GARDEROBE VAN ONZE-LIEVE-VROUW

Zoals zo vele parochiekerken in onze streken bezit de Sint-Andrieskerk een gekleed Mariabeeld, een zogenaamde Spaanse Madonna. Haar kleding, met een brede schoot en een lange mantel die op het hoofd rust en wijder op de grond valt, is geïnspireerd door de Spaanse vrouwenmode uit de 16de eeuw. Het Mariabeeld van de Sint-Andrieskerk is een schitterend voorbeeld van gepolychromeerde houtsculptuur uit dezelfde eeuw. Door de lange kledij blijven alleen het fijne gelaat en de handen vrij. Gezien het sinds de 16de eeuw de gewoonte was om de processiebeelden met een dergelijke alles verhullende mantel te tooien, hebben meerdere kerken zich niet eens de moeite getroost om een volplastisch beeld te laten maken, maar zich tevredengesteld met een pop of een hoofd op een kegel. Daarom is de slanke elegantie van het beeld in de Sint-Andrieskerk hoogst verrassend.

Dit beeld staat bekend als O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie. De gelijknamige broederschap werd opgericht in 1689 door pastoor Gaspar van Tichelt uit dankbaarheid voor de overwinning op de Turken: op 12 september 1683 werd immers het door de islamitische Turken belegerde Wenen ontzet, daarop volgde in 1686 de bevrijding van Budapest en in 1688 van Belgrado. Een duidelijke verwijzing naar deze overwinning is trouwens te vinden op de gebeeldhouwde sokkel van het beeld. Net zoals de broederschap kwamen meerdere Mariabeelden in de straten van de Sint-Andriesparochie onder het patronaat van O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie te staan.

Normaal staat tijdens het jaar het beeld opgesteld op het Maria-altaar. Het is dan bekleed met een schoot en een korte mantel. Het Jezuskind draagt een kleedje geassorteerd aan de mantel of de schoot van Zijn moeder. Op deze manier wordt kleur gegeven aan de innige band tussen moeder en Kind. Omdat Maria deelt in de hemelse glorie van haar Zoon, mag zij ook de koninklijke kroon en scepter dragen. Op bijzondere mariale feestdagen wordt het beeld van het altaar gehaald en gepaleerd op een mooie sokkel geplaatst. Dan wordt haar een lange processiemantel met sleep omgehangen en haar uitrusting opgevulijkt met een armstrik in dezelfde kleur als de mantel, een kanten kraag en een zilveren sleutel en druiventros. Moeder en Kind dragen hun juweelkronen in verguld zilver met diamanten enkel

op de allergrootste feesten zoals Maria-Tenhemelopneming op 15 augustus.

O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie bezit een garderobe bestaande uit mantels in elke liturgische kleur. De inventaris van de kunstobjecten van de O.-L.-Vrouwekapel, opgesteld in 1715 door notaris Jacques De Bruyn, maakt gewag van *'den besten geborduerden schoot, drie witte schooten, eenen rooden schoot, eenen violetten schoot, sesse cleedkens voor Jesuke naer advenant van de schooten, sesse faillien voor Onse Lieve Vrouw, een blauw sijde faillie met goudeblomme, noch een sijde faillie, eenige craeghskens & lobbekens'*¹. De meeste thans nog bewaarde gewaden dateren uit de tweede helft van de 18de eeuw, terwijl de majestueuze fluwelen mantel afgezet met hermelijn (cat.nr. 11) pas in de tweede helft van de 19de eeuw vervaardigd werd. Deze mantel past bij de zilveren schoten gemaakt in 1838 door zilversmid J.P.A. Verschuylen.

In de loop van de 18de eeuw werden verschillende damasten damesjurken tot mantel verwerkt. In sommige mantels zijn de Watteau-plooien van het oorspronkelijke kledingstuk nog duidelijk te herkennen. Deze mantels werden hetzij aangekocht door de kapelheren van de O.-L.-Vrouwekapel hetzij aan de Sint-Andrieskerk geschonken. Het was vóór de 19de eeuw een zeer verspreide gewoonte om bij testament kledingstukken aan een kerk toe te wijzen, meestal met een welomschreven bedoeling. Het bezoek van een hoogwaardigheidsbekleder of een belangrijk evenement zoals een huwelijk kon eveneens leiden tot een schenking². Zo zou – volgens overlevering – de blauwe sterrenmantel (cat.nr. 8) geschonken zijn door prinses Maria Francisca Josepha van Salm-Salm ter gelegenheid van haar huwelijk in 1761 met prins Georgius Adam van Stahrenberg³. In 1763 kocht de O.-L.-Vrouwekapel een kleed om er een mantel van te maken. Beide mantels werden in 1763 vervaardigd door F.F. Melsen⁴. De zestig zilveren sterren van de mantel van Salm-Salm werden er pas in 1815 opgenaaid door passementwerker Arnoldus de Meter die tevens verantwoordelijk was voor het aankleden van het beeld bij feestelijkheden. In de jaren 1813-1815 voorzag hij tenminste vier mantels en bijhorende Jezuskleedjes van nieuwe kloskant, in 1825 leverde hij een nieuwe schoot⁵. De voornoemde Melsen leverde vermoedelijk nog een derde mantel vermits hem tussen 1747 en 1755 een som van 233 gulden betaald werd door kanunnik Franciscus Engelgrave, geestelijke hoofdman van de broederschap van O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie⁶. Het zou kunnen gaan om de blauwe satijnen mantel (cat. 3) die dezelfde afmetingen heeft als de sterrenmantel.

De vrome gewoonte om Mariabeelden te kleden bleef niet beperkt tot de kerken. Sommige straatbeelden, zoals dat van de Zwanengang aan de Sint-Jacobsmarkt, werden door buurtgenootschappen gepaleerd. Ook andere beelden, zoals het Kindje Jezus van Praag, werden op feestdagen van klederen voorzien. In de Sint-Andrieskerk was dit in de 19de eeuw zelfs het geval voor het levensgrote beeld van de patroonheilige Andreas, wiens armen, voorzien van kruis en boek, afneembaar zijn. [CB]

1. *Grote gouden mantel, armstrik, schoot en Jezuskleedje*, 18de - begin 19de eeuw.

De mantel, de armstrik en het Jezuskleedje zijn gemaakt van 18de-eeuws gemoireerd goudlaken en afgeboord met kloskant van gouddraad. Voor de voorkant van het Jezuskleedje en de schoot is gebruik gemaakt van wit satijn geborduurd op de randen met zilverlamel (begin 19de eeuw).

2. *Grote groene mantel*, 1760-'70, lancé-taf met changeant effect en bloemmotief, boord uit kloskant van gouddraad.

3. *Blaauwe schoot*, derde kwart 18de eeuw, blauw ciselé-fluweel.

Deze schoot werd vervaardigd uit blauw ciselé-fluweel wellicht afkomstig van een herenkostuum. De stof vertoont kleine ruitjes gevormd uit lauriertakken, in elke ruit een ovaal medaillon met een bloemetje.

4. *Grote blauwe mantel, mouwen en Jezuskleedje*, 1760-'70, blauw satijn met roze bloemenmotieven en witte kantbanden, afgezet met een dubbele boord uit kloskant van gouddraad, 260 x 232 cm.

5. *Wit geparelde schoot*, begin 20ste eeuw (afb. 2).

6. *Grote groene mantel, drie losse mouwen en Jezuskleedje*, ca. 1760, groene gros de Tours met parallel golvende groene banden in liseré-effect waartussen veelkleurige gebrocheerde bloemetjes, afgeboord met kloskant van gouddraad, 240 x 270 cm⁷.

Deze half-ovale grote mantel werd gemaakt uit een damesjapon met losse rugplooiën waarvan de snit nog gedeeltelijk te herkennen is. Waarschijnlijk gaat het om de mantel die in 1763 door F.F. Melsen vervaardigd werd. Uit archiefdocumenten is bekend dat – wellicht voor de aanmaak van deze mantel – een kleed bij Sels gekocht werd voor 189 gulden en galon bij Van Beeck voor 62 gulden. De kleermaker bracht nog een rekening binnen van 35 gulden, zodat de O.-L.-Vrouwekapel voor deze mantel niet minder dan 286 gulden neertelde⁸.

7. *Gebloemde schoot en Jezuskleedje*, tweede helft 18de eeuw, wit lancé-satijn met grote roze en groene bloemtuilen en -kransen omgeven door wingerdranken, opmaak met kloskant van gouddraad.

8. *Grote sterrenmantel, armstrik, schoot en Jezuskleedje*, derde kwart 18de eeuw, hemelsblauw gemoireerd damast met zilveren sterren, borduurwerk in zijde- en gouddraad, boord uit kloskant van gouddraad, 232 x 260 cm.

Deze 18de-eeuwse mantel in hemelsblauw gemoireerd damast met bloemtuilen en golvende kantbanden is bezaaid met 60 zilveren sterren die er pas in 1815 door Arnoldus de Meter op werden genaaid⁹. De voorpanden zijn geborduurd met een motief van bloemen en vruchten van zijde- en gouddraad. De schoot en het voorpand van het Jezuskleedje bestaan uit gemoireerd zilverlaken. Deze mantel zou geschonken zijn door Maria Francisca Josepha van Salm-Salm ter gelegenheid van haar huwelijk op 1 juni 1761 met prins Georgius Adam van Stahremberg. Dit kon echter niet door documenten gestaafd worden¹⁰. De uitvoering werd door de O.-L.-Vrouwekapel waarschijnlijk toevertrouwd aan F.F. Melsen die in 1763 een som van 38 gulden kreeg voor het vervaardigen van een mantel¹¹.

9. *Grote gouden mantel en Jezuskleedje*, 19de eeuw, goudlaken met ingeweven rozenmotief met groene blaadjes en een bloemmotief in goudfilé met rode contouren; boord uit kloskant van gouddraad.

10. *Gouden schoot*, 18de eeuw, lampas met bloemmotief in groen en roze op goud, opmaak met goudgalon.

11. *Praalmantel, losse kap en Jezuskleedje*, Remigius Orban, 1863, rood fluweel, vlakborduurwerk en hermelijn.

De praalmantel werd in 1863 besteld door de Broederschap van O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie ter gelegenheid van haar 175-jarig bestaan, en betaald met de bijdragen van de leden van de broederschap en van weldoeners zoals Mevrouw Ferdinand Meeüs-Peeters. De mantel werd vervaardigd in rood zijdefluweel en werd, naar ontwerptekeningen van Ed. Dujardin, versierd met reliëfborduurwerk van gouddraad en kleurzijde door borduurwerker Remigius Orban. Voor het borduurwerk en het leveren van de hermelijnen boord kreeg Orban 140 gulden. Op de boord onderaan worden tien deugden van Maria door bloemen gesymboliseerd. De teksten bij de ontwerptekeningen (cat.nr. 12) geven de sleutel van de iconografie: de *sneeuw Witte lelie* duidt op de *onbevleete maagdelijke zuiverheid tot sieraad der H. Maagden*, de *hemelsblauwe hyacinthe* [de] *wijze voorzichtigheid tot sieraad der 9 chooren der engelen*, de *vruchtbare groene palmtak* [het] *levende geloof tot sieraad der H. Patriarchen*, de *nederige violette* [de] *diepe ootmoedigheid tot sieraad der Profeten*, de *vflammende tulpe* [de] *uurige liefde tot sieraad der H. Apostelen*, de *purpere rooze* [de] *standvastige verduideligheid tot sieraad der H.H. Martelaren*, de *gewillige zonnebloem* [de] *vlijtige gehoorzaamheid tot sieraad*

der H. Beljiders, de blazende granaatbloem [de] vrijwillige armoede tot sieraad der H. Heremijten, de veelveurige passiebloem [de] medelijdende droefheid tot sieraad der Weduwen, en de verhevene kroon imperiale [de] gedurige godsvruchtigheid tot sieraad van alle H.H. in den Hemel. Zo wordt Maria niet alleen aangesteld als het model bij uitstek van deze deugden, maar tevens als koningin van vele categorieën heiligen. De inspiratie voor deze iconografie werd gevonden bij de Orde van de Annonciaden of Orde van Maria's Tien Deugden, gesticht in 1500 door de heilige Johanna van Valois, dochter van koning Lodewijk XI van Frankrijk¹².

12. *Tien ontwerptekeningen voor de bloemen op de praalmandel*, Edouard Dujardin, 1863, aquarel op papier, 31 x 29 cm, Dr. Christian Deckers, Heverlee.

13. *Mariakroon*, 19de eeuw, gedreven verguld zilver bezet met gekleurde stenen, h. 18 cm Ø 12 cm.

14. *Jezuskroon*, 19de eeuw, gedreven verguld zilver bezet met gekleurde stenen en oude briljanten, h. 15 cm Ø 16 cm.

15. *Mariakroon*, Michiel Verberckt (werkzaam 1736-1775), zilver, h. 41 cm Ø 15,5 cm.

De kroon van Maria, aanvankelijk een hemelse beloning voor haar trouw (Openb. 12,1), duidt op haar koningschap. Deze kroon met sterrenkrans en zon, werd volgens het opschrift op de band geschonken door P. Wolf en S. Calie.

16. *Scepter*, 1764, gedreven zilver, 37,5 cm.

17. *Slutel*, Antwerpen, 1764, zilver, 23,8 x 9 cm.

18. *Slutel*, Jan Baptist I Verberckt, 1779, zilver, 25 x 8 cm.

19. *Druiventros*, 1831-1868, zilver (groot garantiemerk), 24 x 16,5 x 5 cm.

20. *Druiventros*, 1831-1868, zilver (klein garantiemerk), 21 x 12 x 9 cm.

De gewoonte om Maria een druiventros te laten dragen vindt zijn oorsprong in de middeleeuwse literatuur. Nicolaas van Cusa gebruikt het beeld van Maria als wingerdrank die de druiventros, Jezus, voortbrengt. Ook de Vlaamse dichter Jacob van Maerlant (+ 1300) vergelijkt Maria met een wijngaardrank en haar Kind met de druif, een poëtische beeldspraak voor Jezus, de vrucht van Maria's schoot.

21. *Borsthanger O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie*, einde 18de eeuw – begin 19de eeuw, zilver, 3,6 x 3 cm¹³.

Het zilveren onderdeel van de borsthanger is samengesteld uit twee verschillende delen: een ovaal bovendeel in zilver op goud gelamineerd, bestaande uit een centrale rozet met entourage in roos geslepen diamanten met gesloten zettingen (eer-

ste helft 19de eeuw), twee vastgehechte bengelende onderste delen in zilver bezet met roos geslepen diamanten in gesloten zettingen, het onderste deel is afgebroken maar vermoedelijk was het een klein Vlaams hartje (einde 18de eeuw – begin 19de eeuw). De hanger is bevestigd aan een gouden ketting. Op het schuifslot staat ‘*Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand en Victorie. E.H. J. Van Tichelt 1688; E.H. J. Verbeeck 1888*’. In 1888 werd onder het geestelijke bestuur van E.H. Joannes Verbeeck het 200-jarig bestaan gevierd van de Broederschap, gesticht in 1688 door pastoor Jasper Van Tichelt.

22. *Kleine rode mantel, schoot en Jezuskleedje*, tweede kwart 18de eeuw, rood lancé-damast, boord uit kloskant van gouddraad (afb. 1).

Dit ornament is het oudste uit de collectie en tevens het enige waarbij mantel, schoot en Jezuskleedje uit dezelfde stof zijn vervaardigd.

23. *Kleine blauwe mantel en Jezuskleedje*, derde kwart 18de eeuw, blauw damast, boord uit kloskant van zilverdraad.

24. *Schoot en Jezuskleedje*, 19de eeuw, wit gebrocheerd satijn met rood, roze, blauw en groen bloemmotief, afgeboord met kloskant van gouddraad.

25. *Chinese Madonnamantel met Jezuskleedje en antependium*, China, tweede helft 18de eeuw, Chinees borduurwerk op witte zijde en gebrocheerd goudlaken, 97,8 x 283,5 cm (antependium) (afb. 2).

De mantel, het Jezuskleedje en de schoot van het antependium zijn uitgevoerd in witte zijde versierd met bloemtwijgjes, konijnen, vogels, vlinders, herten en monsterachtige dieren in Chinees borduurwerk van veelkleurige zijde. Van de motieven die op de rand doorlopen kan worden afgeleid dat deze stof gerecycleerd is (zie p. 13-14). Voor de voorkant van het Jezuskleedje en de sierstroken van het antependium werd gebruik gemaakt van een gouden weefsel met bloemen in zilverfilé en -frisé en groene, roze, blauwe en witte zijdedraad. De opmaak met roze linnenvoering, gouden franjes, gouden kloskant en goudgalon is origineel.

26. *Kragen van het Mariabeeld en het Jezuskind*, 18de eeuw, Mechelse kloskant.

27. *Maria- en Jezuskroon*, Antwerpen, 1759, gedreven zilver, h. 19 en 15 cm, Ø 9,8 en 8,3 cm, gemerkt met gekroond monogram LH.

28. *Zilveren schoot van het Mariabeeld en van het Jezusbeeld*, J.P.A. Verschuylen, 1838, verguld messing, zilver en diamanten, 98,5 x 67 x 24 cm en 28 x 17 x 8 cm, gesigneerd: ‘J.P.A. Verschuylen Fecit Antverpiae 1838’.

De twee zilveren schoten werden in 1838 vervaardigd in opdracht van graaf Gerard Le Grelle, hoofdman van de broederschap van O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie, na een belofte gedaan tijdens de bombardementen van de Hollanders

op Antwerpen in 1830, vandaar de Belgische Leeuw met vaandels op de onderste zone van de grote schoot¹⁴. Op beide schoten is de zilveren ornamentiek geplaatst op een vergulde grond. De hele oppervlakte is versierd met krullende acanthusranken, wingerdranken en rozentakken. Een Mariamonogram op stralend hart is bezet met één grote en veertien kleine diamanten in oud briljantslijpsel in klauwtjeszetting. De vlammen boven het hart zijn versierd met een ruitvormig element bestaande uit een centrale ruitvormige roos geslepen diamant in een entourage van diamantschiefertjes. Boven het hart houden twee engeltjes een rozenkrans vast, terwijl twee engeltjes onderaan in aanbidding neerknielen. De kleine schoot vertoont een hart omgeven door een wolken- en stralenkrans. Beide schoten worden bewaard in houten kisten op vorm gemaakt. In 1854 en 1863 werd de schoot door Verschuylen gerestaureerd. De onkosten hiervoor werden gedeeld door de Broederschap en de O.-L.-Vrouwekapel¹⁵.

29. *O.-L.-Vrouwebeeld van Bijstand en Victorie*, 16de eeuw, lindehout, 117 cm.

Het madonnabeeld, vermoedelijk uit de late 16de eeuw, werd vervaardigd uit lindehout en is gepolychromeerd. Vooral het fijne gelaat van Madonna en Kind, met rode wangen op een blanke huid, straalt frisheid uit. De hoofden zijn bedekt met pruiken van echt haar, op een staaf kan een kroon worden bevestigd. Op 6 november 1773 werd Joannes Van den Bosch betaald voor het maken van 'een paruckken voor het kindeken'¹⁶. Waarschijnlijk gaat het om het huidige exemplaar. Om het Kind op de linkerarm van het madonnabeeld te bevestigen werd de onderarm vervangen door een metalen houder. Het beeld werd in 1992 door Judith De Keyser opgefrist.

30. *Kleed voor Mariabeeld*, Ann Demeulemeester, 2001.

In de West-Europese kunstgeschiedenis heeft Maria bijna steeds de eigentijdse mode op de voet gevolgd, althans tot ca. 1800. Sindsdien is zij enkel te zien in een kledij uit lang vervlogen tijden, hetzij bescheiden (bv. Lourdes, Banneux), hetzij in koninklijke praal. De vraag is welk beeld er bij de mensen van vandaag over Maria leeft. Kan zij met haar stereotiepe garderobe nog voldoende naar voren treden als actuele sterke vrouw met een gezond geloof? Vandaar de uitnodiging van pastoor Rudi Mannaerts aan Ann Demeulemeester, '*de meest poëtische van de Antwerpse Zes [mode-ontwerpers]*', om een eigentijdse creatie te voorzien voor dit eeuwenoude devotiebeeld. Hierin zal zij enkele deugden tot uitdrukking brengen zoals leven, eenvoud, transparantie ... De kraag van witte duivenveren is al tien jaar een signatuur van de ontwerpster. In deze mariale context mogen zij tevens opgevat worden als een verwijzing naar het traditionele symbool van de Heilige Geest. Sterker dan bij de vliegende, zinnebeeldige duif, zoals die op het altaar achter het beeld, illustreren deze veren die haar schouders overdekken '*de Heilige Geest zal op u komen en kracht van de Allerhoogste zal u overdekken. Daarom zal het kind heilig genoemd worden, Zoon van God.*' (Lc.1,35).

KANT, BORDUURWERK EN RELIGIEUZE HABIJTEN

Kant

Vanaf zijn ontstaan wordt kant gebruikt voor het verfraaien van de kleding. Ook het kerklinnen wordt reeds sedert het einde van de 16de eeuw opgesmukt met kant. Voor het kerkelijke textiel worden dikwijls bijzondere kantontwerpen gemaakt zoals zegeningsluiers met de afbeelding van O.-L.-Vrouw of boorden waarin het Maria- of Christusmonogram (IHS), eucharistische symbolen als druiventrossen en korenaren, of andere motieven worden verwerkt (afb. 3-4).

Meestal echter zijn de kantstroken van het kerklinnen dezelfde als die van de burgerkleding. Zo sieren in de 17de eeuw prachtige Van Dyck-kanten zowel de kragen en mouwboorden van edelen als het koorhemd van de kanunniken. Praktisch alle kantsoorten die gangbaar zijn in de burgerlijke mode vindt men terug in de kerk. In het algemeen wordt zuinig omgesprongen met het kerklinnen, zodat het vele jaren meegaat. Daardoor blijven kanttypes in gebruik die uit de profane kleding lang verdwenen zijn.

Heel wat stukken linnen worden met kant verfijnd, in de eerste plaats de priesterkledij. De **albe** is een lang wit kleed dat de priester bij de eucharistieviering onder de kazuifel draagt. Het witte **koorhemd**, korter dan de albe, heeft brede mouwen en wordt door de religieuzen boven het habijt gedragen tijdens het koorgebed. Het koorhemd is snel aan te trekken bij de regelmatige overgang van arbeid naar gebedsmoment. Buiten de context van het koorgebed staat dit kledingstuk bekend als **rochet** (lat. *rochetum*) of **superplie**. De rochet heeft strikt genomen smalle mouwen en wordt door de diocesane (seculiere) geestelijke gedragen boven zijn zwarte toga, die tot het Tweede Vaticaanse Concilie zijn dagelijkse kledij vormde. De rochet met daarover de stola werd gedragen bij het toedienen van een aantal sacramenten: doopsel, biecht, ziekenzalving, en bij het uitdelen van de communie. Meer en meer werd de rochet bij de liturgische plechtigheden gedragen door de leken-assistenten: misdienaars, zangmeester, kosterorganist, koorknapen. Bij de misdienaars krijgt de toog een andere kleur naargelang het liturgische feest: rood voor de hoogfeesten, soms purper en in Duitsland ook groen conform de liturgische kleur voor de gewone weken van het jaar. Albe en rochet worden geplisseerd en afgewerkt met een brede strook kant aan de zoom en smalle randjes langs halssplit en

mouwen. Bij elke wasbeurt worden albe en kantboord afzonderlijk behandeld. Om het lostornen en aannaaien te vergemakkelijken wordt de kantstrook op een lint genaaid of op een achterwerkje, een speciaal daarvoor geklost tussenzetsel.

Voor het vieren van de Eucharistische maaltijd wordt aan het textiel op het kerkmeubilair evenveel zorg besteed. Bij de misviering is het altaar bedekt met drie linnen **altaardoeken** of -dwalen waarvan de bovenste aan de smalle zijden van de altaartafel bijna tot de grond reikt. De voorzijde en de afhangende zijden zijn dikwijls voorzien van kant of borduurwerk.

Om de gelovigen te doordringen van Jezus' aanwezigheid in de hostie had het Concilie van Trente (1545-'63) communiebanken aanbevolen. Om aan deze tafel op gepaste wijze het heilige Brood van Jezus' Lichaam te ontvangen, knielt de gelovige en ontvangt hij de communie op de tong. Een lang kleed op de bank vervult de functie van tafellaken. Dit gebruik is sinds het Tweede Vaticaanse Concilie bijna verdwenen daar het accent thans gelegd wordt op de ontmoeting van Gods volk aan de altaartafel. In vele kerken worden nog **communiebakkleden** aangetroffen versierd met brede stroken borduurwerk of kant (afb. 9). In de 19de en 20ste eeuw werd hiervoor dikwijls 'Lierse kant', borduurwerk op tule, gebruikt.

Het **corporale**, een wit linnen doekje van ca 50 x 50 cm, wordt tijdens de Eucharistieviering in het midden van de altaartafel gelegd. Daarop wordt de kelk gezet en rust de grote hostie – 'Corpus Christi', het Lichaam van Christus. In de hoeken of in het midden van de zijden wordt een klein kruisje geborduurd. Meestal wordt langs de rand een strookje kant genaaid dat aan de hoeken gefronst wordt (afb. 7). De **palla**, een stijf vierkant dekplaatje iets groter dan de pateen, is dikwijls omrand met een kantstrookje. De bovenkant is dikwijls versierd met borduurwerk of bestaat uit kant. Het **kelkdoekje** (lat. *purificatorium*) wordt gebruikt door de priester na de communie om mond en vingers af te drogen en de kelk te reinigen. Het is vervaardigd uit wit linnen, 40 à 50 cm lang en 25 à 30 cm breed. In het midden wordt een kruisje geborduurd en aan de smalle zijden wordt een kantje genaaid. Voor de versiering van credenstafels en sokkels worden doekjes gebruikt, soms met kant afgewerkt.

Ook bij de kleding van een Mariabeeld hoort kant. O.-L.-Vrouw draagt een kanten kraag en een kanten sluier, meestal applicatie van kloskant of borduurwerk op tule. Het Jezuskind draagt onder het geborduurde kleed een hemdje afgeboord met een fijn kantje. [NA]

Borduurwerk

Vanaf de middeleeuwen was borduurwerk een belangrijk kunstambacht. De borduurwerkers waren lid van de Sint-Lucasgilde. In Antwerpen, Lier, Mechelen en Brussel werd prachtig borduurwerk vervaardigd uit zijde-, goud- en zilverdraad, vooral voor kerkelijk gebruik en van zeer hoge kwaliteit.

Antwerpen was in de 16de eeuw bekend als productiecentrum maar ook als markt. In Antwerpse beurzen werd **borduurwerk** uit andere centra tentoongesteld en verkocht aan klanten uit binnen- en buitenland. Antwerpen was ook belangrijk als markt voor kostbare stoffen zoals brokaat, damast en fluweel. De borduurwerker kon er zijn afgewerkte producten kwijt en kon er nieuwe grondstoffen aankopen. Vaak werd weinig belang gehecht aan het patroon dat bij het borduren werd gebruikt. De ontwerptekeningen bleven lang in gebruik en circuleerden tussen de ateliers. Zo ontstonden prototypes van liturgische voorstellingen die slechts van elkaar verschilden in details en versieringen. Soms werden hoge eisen gesteld aan de tekening en dan vindt men afbeeldingen die duidelijk verband houden met het werk van bekende schilders zoals de Meester van Flémalle, Rogier Van der Weyden, Peter Paul Rubens.

Heel anders is het veelkleurig zijden borduurwerk afkomstig uit het Verre Oosten, of van Europese makelij onder Chinese invloed, de **chinoiserie**. De mysterieuze dieren- en plantenmotieven uit de Chinese kunst intrigeerden het Westen reeds van in de 14de eeuw. Voorbeelden hiervan vinden we op textielfragmenten in verschillende musea¹⁷.

In de 15de eeuw verwerkte men in Italië de ideeën van de Chinese ornamentiek in weefsels. Aan het einde van de 17de eeuw nam Frankrijk de rol van zijdeproducent van Italië over en groeide een hernieuwde belangstelling voor de Aziatische kunst. Deze belangstelling bracht de handel op gang van decoratief gekleurd borduurwerk op zijden stoffen, waaruit feestelijke paramenten werden vervaardigd. Deze stoffen werden in Japan of China besteld en dikwijls aan de Europese smaak aangepast. Zij werden via verschillende handelsroutes naar Europa verscheept en verwerkt tot vrouwenkleding, wandkleed, gordijnen voor praalbed, maar evenzeer tot antependium of kerkgewaad.

Ook de weefsels met chinoiserieborduurwerk uit de 18de eeuw getuigen van de westerse belangstelling voor de flora en fauna uit de Chinese kunst.

Zowel de Franse als de Engelse manufacturen van zijdeweefsels en borduurwerk imiteerden motieven *à la façon de Chine*.

De jezuïetenmissionarissen speelden in de 17de en 18de eeuw een zeer belangrijke rol in de verspreiding van informatie over en handel met China. Van één antependium is bewezen dat het tijdens hun missionering in een borduuratelier in Nanking vervaardigd werd. De opdrachtgever, de jezuïet Godefroid-Xavier van Laimbeckhoven, was apostolisch vicaris van Nanking tussen 1755 en 1787. Het prachtig geborduurde antependium, thans in het Museum Catharijneconvent te Utrecht, heeft zowel oosterse als westerse religieuze symbolen wat er op kan wijzen dat het ontwerp gemaakt is naar de aanwijzingen van de vicaris zelf¹⁸.

In de 17de eeuw werden naast veelkleurig zijdeborduurwerk katoenen en zijden weefsels met fijn kettingsteekborduurwerk ingevoerd vanuit Indië. Ze werden gebruikt voor bedgordijnen, tafelkleden en kledingstukken. Rond 1750 werd deze Indische **tamboereertechniek** door de Europese borduurwerkers overgenomen zodat in de tweede helft van de 18de eeuw een omvangrijke Europese productie ontstaat van veelkleurig geborduurde kleding in tamboereertechniek.

Ook voor **witborduurwerk** voor kragen, manchetten, sjaals en mutsen was tamboereren in de mode. In de burgerlijke mode was de sjaal in het begin van de 17de eeuw een belangrijk onderdeel van de kleding. De raffijne mousselinen sjaals werden versierd met mooie randen witborduurwerk of tamboereerwerk en bezaaid met kleine of grote boeketten. Naarmate de omvang van de rok toeneemt neemt ook de omvang van de rechthoekige of vierkante sjaal toe; samen met de crinolinerok verdwijnen in 1870 de sjaals uit het modebeeld. Oude kleding was vaak waardevol. Dure stoffen, zijde, borduurwerk en kant waren kostbaar zodat ze zelfs bij adellijke families bij testament werden nagelaten. Op deze manier kwam heel wat textiel en oude kant in de kerken terecht. Het was niet ongevoen dat uit de rok van een damesjapon een misgewaad werd gemaakt. Ook geborduurde mousselinen sjaals kwamen terecht in inventarissen van kerkelijk linnen. Zij werden gebruikt bij doopplechtigheden en als sluier voor het Mariabeeld of verknipt voor andere doeleinden (afb. 8).

De techniek van het tamboereren werd ook toegepast op tule na de introductie van deze nieuwe grondstof. Reeds in de 18de eeuw experimenteerde men met het maken van gebreide tule. De doorbraak kwam er in 1807 wanneer Heathcoat uit Nottingham een machine uitvond die de maas van

de Rijselse kant perfect nabootste. In 1815 vestigt William Wood, afkomstig uit Nottingham, zich te Antwerpen om daar een handel in borduurgaren en tule te beginnen. Vermoedelijk koos hij Antwerpen als vestiging, omdat deze aloude kantstad een gunstige ligging had voor zijn handelsactiviteiten en er vooral voldoende mannen en vrouwen aanwezig waren om zijn productie te garanderen. In een brief aan het Antwerpse stadsbestuur in 1829 wordt gesteld dat Wood werk verschaftte aan zowat 15.000 personen. Het grootste deel van het bewaarde **tuleborduurwerk** vindt men terug in kerken als versiering van alben, altaar- en communiebankleden. De ontwerpen uit de burgerlijke mode worden aangevuld met religieuze motieven zoals het Lam Gods, een ciborie met hostie, monogrammen, druiventrossen, korenaren¹⁹. [LV]

31. *Antependium*, derde kwart 17de eeuw, Chinees borduurwerk in veelkleurige zijdedraad en gouddraad op witte zijde, opmaak met gouden franje, 107 x 350 cm (afb. 11-13).

De schoot van dit uitzonderlijk rijk versierd antependium vertoont centraal een ovaal medaillon met een Christusmonogram in gouborduurwerk, omgeven door blauw rolwerk en een stralenkrans in gouddraad. Het medaillon wordt geflankeerd door vier grote pauwen die een kikker en een eend vangen te midden van weelderige bloemenranken. De inventaris van de gewaden voor het hoogaltaar van de jezuïetenkerk vermeldt reeds in 1674 een wit antependium 'gesteken met syde en pauwen ende vogels'²⁰. Ook de borduurtechniek in hoogrelief met gebruik van gouddraad wijkt af van het 18de-eeuws Chinees borduurwerk en duidt op een vroegere datering. Dat het besteld werd voor het hoogaltaar van de Antwerpse jezuïetenkerk staat, gezien de afmetingen, vast maar de juiste omstandigheden van de bestelling blijven totnogtoe onbekend.

32. *Stel gewaden bestaande uit koorkap, kazuifel, dalmatiek, twee stola's, kelkvelum, corporalebeurs, twee antependia en val van een baldakijn*, 18de eeuw, Chinees borduurwerk van veelkleurige zijdedraad op witte zijde; sierstroken in rood gebrocheerd damast, 99 x 230 cm (antependia).

Dit stel gewaden illustreert het fenomeen van de recyclage van stoffen. De grond bestaat uit twee reeds gebruikte stukken stof met Chinees borduurwerk van veelkleurige zijde, de sierstroken van kazuifel en dalmatiek zijn vervaardigd uit rood gebrocheerd damast. De val van het baldakijn is een rechthoekig pand met centraal een bloem omgeven door rolwerk. Dezelfde stof, met overdadige versiering van golvende banden, vogels, vlinders en diverse bloemen, werd gebruikt voor de twee antependia en de dalmatiek. Voor de zijstukken van de val, voor de koorkap

en de kazuifel diende een andere stof met minder druk borduurwerk. De antependia hebben de afmetingen van de zijaltaren en staan thans voor het nieuwe, centrale altaar.

33. Kelkvelum, 18de eeuw, Chinees borduurwerk van veelkleurige zijdedraad op witte zijde.

Centraal op het vierkante doek is in goudborduurwerk een IHS-monogram aangebracht. Dit kelkvelum wijkt qua versiering af van de andere Chinese gewaden uit de Sint-Carolus Borromeuskerk. Er wordt daarom verondersteld dat het gewaad waarbij het hoorde verdwenen is.

34. Kazuifel met toebehoren, tweede kwart 18de eeuw, Chinees borduurwerk in veelkleurige zijdedraad op witte zijde, (afb. 10).

Het kazuifelkruis is versierd met een ovaal medaillon waarin een Madonna met Kind prijken, allebei met spleetogen. De sierstroken zijn niet zoals gewoonlijk afgezet met galons maar met een soort imitatie ervan, blauwe geborduurde bandjes met blaadjes afwisselend rood, groen en geel. Het is opmerkelijk dat deze kazuifel zeer nauw verwant is met drie andere exemplaren: de rode kazuifel van Mgr. De Herzelles (1743-1744) in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen (Inv. 793) en twee witte kazuifels in het Museum Catharijneconvent te Utrecht. De bisschoppelijke kazuifel en de Utrechtse kazuifels werden vervaardigd uit respectievelijk rode en witte zijde maar met volledig identiek borduurwerk, ze vertonen ook een wapenschild op de onderste zone van het kazuifelkruis. De Utrechtse kazuifels op hun beurt zijn met de hier besproken kazuifel verwant gezien op hun kazuifelkruis een identieke voorstelling te vinden is van Moeder en Kind omgeven door een ovale bloemenkrans. Waarschijnlijk duidt dit op een zelfde herkomst, een zelfde atelier, en kunnen de vier kazuifels gedateerd worden in de tweede kwart van de 18de eeuw. Naar alle waarschijnlijkheid werden deze gewaden in China gemaakt op basis van Europese modellen, de zogenaamde *Chine de commande*²¹.

Habijten

Godgewijde mannen en vrouwen kleden zich in regel anders dan hun gewone medeburgers. Niet alleen tijdens liturgische vieringen, want héél hun concrete levenswijze wil een verwijzing naar God zijn. Om die levenskeuze met gelofte van armoede voor zichzelf te bevestigen en geen tijd te verspelen voor etalage, kleerkast en spiegel, dragen zij geen veranderlijke modieuze kledij, maar hullen zij zich dagelijks in eenzelfde soort kledingstuk. Om hun oriëntatie naar God aan anderen duidelijk te maken en te beschermen, dragen zij een onmiskenbaar teken. En om bij hun medezusters en -broeders geen naijver op te roepen gaan zij uniform gekleed. Bovendien leggen ze hiermee getuigenis af van hun gemeenschappelijk ideaal: *gelijke monniken, gelijke kappen*. Daarom draagt de vrouwelijke tak van een orde in regel dezelfde kledij als de mannelijke. Kledij wordt habijt (lat. *habitus*, houding, uiterlijk). Voor sommigen is dit habijt slechts een pij met een extra opening aan de hals, voor anderen is het een toog vooraan met knoopjes gesloten en met aanpassende snit.

Het symboolkarakter van dit habijt komt bijzonder tot zijn recht in het ritueel van de inkleding van een nieuwe kandidaat als novice of bij het afleggen van de geloften. Vandaar dat *het habijt aannemen* in het klooster treden betekent. Voor de vrouwen bestaat er een bijkomende uitdrukking: *de kap/sluis aannemen*, verwijzend naar het hoofddoek die ze dragen om de aandacht voor hun haartooi te beperken. Die identificatie van de levensstaat met de kleding blijkt ook uit de manier waarop men de beslissing uitdrukt om met dit religieuze leven te breken: *de kap over de haag gooien*.

De contemplatieve orden wonen, bidden en werken in een slotklooster. Omdat zij zich nauwelijks of niet in het openbaar bewegen, is de kleur of de snit van hun habijt niet opvallend genoeg voor een populaire benaming. De actieve orden en congregaties die wel op straat komen, vertonen een grote verscheidenheid qua spiritualiteit en dus ook qua voorkomen. Het zijn dan ook de meest opvallende kenmerken van hun kledij die hen als zodanig herkenbaar maken en hun een populaire naam bezorgen die meermaals als quasi officiële benaming fungeert: grauwzusters, witzusters, zwartzusters, witheren, bruine paters....

De westerse kloosterorden die zich toeleggen op pastoraal werk vér van het vertrouwde vaderland, moeten zich ook vestimentair aanpassen aan het lokale klimaat. Zo kleuren de meeste congregaties in de tropen hun habijt wit: in tegenstelling tot zwart slurpt het de warmte niet op. Eens terug in eigen land, droegen de oud-missionarissen weer het traditionele

habijt. De missiecongregaties die meestal in een tropisch klimaat werkzaam zijn, opteren sowieso voor aangepaste kleding. Omdat wit in onze gewesten minder frequent is, valt dit meer op, vandaar volkse benamingen zoals *Witte Paters* en *Witte Zusters* voor de Missionarissen van Afrika.

De tendens van vereenvoudiging uit de jaren 1950 zette zich na het Tweede Vaticaanse Concilie verder, vooral bij de actieve religieuzen, uit de overtuiging dat een herkenbaar habijt hen niet toelaat zich als mens tussen de mensen te bewegen. De kerkgeschiedenis leert ons dat er zich ongeveer om de 200 jaar een grotere crisis voordoet in het spirituele leven: 14de, 16de, eind 18de, eind 20ste eeuw. Misschien is het geen toeval dat steeds in die perioden de aandacht voor de religieuze kledij fel verzwakt. [RM]

Vrouwelijke religieuzen

35. *Clarissen-Coletienen (Arme Claren)*

De Clarissen werden in 1212 te Assisi gesticht door de H. Franciscus en de H. Clara. Bij het begin van de 15de eeuw voerde de H. Coleta een hervorming door. Zij stichtte het eerste Belgische klooster van de Arme Claren in Gent in 1442. Het klooster van de Lange Klarenstraat te Antwerpen, gesticht in 1455, werd door Jozef II in 1783 gesloten. De zusters vestigden zich in 1876 in de Haringrodestraat. In 1972 verhuisden ze naar Stabroek. Tot 1958 werd er een onderscheid gemaakt tussen slotzusters en buitenzusters. De slotzusters droegen een kleed van bruine wol, met om de taille een witte koord. Hierin werden vier knopen gelegd, symbool voor de drie kloostergeloften. Aan deze koord hing ook de paternoster met zeven tientjes. Op het hoofd droegen de zusters een witte kap met zwarte sluier. De buitenzusters droegen een bruin kleed met scapulier. Deze kledij bleef 400 jaar onveranderd.

36. *Dochters van de Wijsheid*

De congregatie werd in het begin van de 18de eeuw gesticht te Poitiers door de H. Louis-Marie de Montfort. Ze houdt zich vooral bezig met onderwijs, verpleging en missionering. De Montfortaanse Zusters van de Wijsheid hebben een vestiging in Deurne. De kledij bestond uit een grijze blouse en een wollen rok. Onder de blouse werd een sjaal gedragen: een vierkante katoenen lap met drie plooiën rond de hals gelegd. Boven de rok droegen de zusters een grijze schort met brede plooiën. Over de kledij werd een enkellange mantel of cape gedragen. De zusters droegen geen schoenen, maar pantoffels met brede hakken met leer overtrokken. De kap bestond uit een witte katoenen bonnet met een lintje aangespannen. Daarover kwam de witte katoenen kap met brede witte boorden in de breedte

gevouwen en aangepast aan de vorm van het hoofd. Over deze boorden kwam nog een witte katoenen dubbel gevouwen strook. Deze kledij werd in 1954 aangepast.

37. *Gasthuiszusters-Augustinessen, Antwerpen*

De congregatie werd gesticht in 1233. De zusters houden zich vooral bezig met verpleging; in Antwerpen waren ze eeuwenlang werkzaam in het Sint-Elisabethgasthuis, alsook in de Eeuwfeest- en de Sint-Augustinuskliniek, het Sint-Camillusziekenhuis, thans omgevormd tot een palliatieve instelling, en het aanpalende Sint-Berlindisinstituut voor verpleegkunde. De kledij bestond uit een lange, zwarte wijde rok en een zwart lijfje met brede mouwen. Daarboven kwam een witte, serge scapulier, aan de rugkant even lang als het kleed en aan de voorkant reikend tot aan de lenden. Daarover een geplooid schort, buitenshuis een zwarte, binnenshuis een witte, met linten vastgeknoopt. De zusters droegen ook een leren riem met speldenkussen, schaar en sleutel. De kap bestond uit een witlinnen vierkante doek, rond het gezicht gedrapeerd en met een lintje toegebonden. Daarboven een witlinnen, stijve omslag van achter ingevouwen. Tijdens de eucharistieviering en de biecht en buiten het klooster droeg men een zwarte koorrok, aan de hals gefronst en met wijde mouwen, op feestdagen werd dit een witte koorrok. Op de kap werd een vierkante, loshangende doek gedragen, van wit linnen voor de diensten in de kapel, van zwart linnen buitenshuis. Thans dragen de zusters een lichtgrijs uniform met korte kap.

38. *Kapucinessen*

Deze contemplatieve orde werd gesticht in 1614 te Bourbourg (Fr.) door Francisca Taffin als Zusters van de Boetvaardigheid van de Reguliere Derde Orde van de H. Franciscus. Tot mei 2001 waren de zusters te vinden in de Sint-Rochusstraat waar ze sinds 1834 het voormalige Kartuizerklooster bewoonden. Het eerste klooster te Antwerpen werd gesticht in 1648 in de Schermersstraat, maar werd gesloten in 1797. De kledij bestond uit een bruinwollen habijt en een halflange, bruinwollen mantel. Op een witte onderkap werd een zwarte sluier gedragen. De kledij werd in 1966 aangepast en ging lijken op die van de clarissen.

39. *Karmelietessen (Ongeschoeide) – Teresianen*

De vrouwelijke tak van de Karmelorde werd gesticht in de 15de eeuw door de Zalige Johannes Soreth. In 1562 herstelde de H. Teresia van Avila de oorspronkelijke virgheid. In 1615 werd het Antwerpse klooster op de Rosier gesticht door de Zalige Anna van Sint-Bartholomeus. De zusters werden twee keer uit hun klooster gezet, van 1783 tot 1790 en van 1796 tot 1801. Het habijt en scapulier zijn uit bruine wollen stof. De witte onderkap wordt gewoon op het hoofd gezet en achteraan samengespleld naargelang de vorm van het hoofd. Het geheel moet

goed om het aangezicht sluiten en geheel onder het scapulier komen. Daarboven komt de zwarte sluier.

40. *Ursulinen, Onze-Lieve-Vrouw Waver*

De congregatie werd in 1841 gesticht door Jan Lambertz, pastoor te Tildonk. De congregatie houdt zich vooral bezig met onderwijs, pastoraal en sociaal werk. Te Antwerpen-Linkeroever werd de vroegere Sint-Ursulaschool opgenomen in het Sint-Annacollege. Ook te Wilrijk is een Sint-Ursula Instituut gevestigd. De koorzusters droegen een zwart kleed van gekeperde wollen stof met platte plooiën, om hun middel een zwarte wollen gordelkoord met drie knopen. Aan de rechterkant hing een paternoster met dikke zwarte kralen. Onder het kleed werd een halsdoek gedragen en een zwarte onderrok. De mouwen waren recht gesneden en bedekten de handen. Hoofddoek, hoofdband en borstdoek uit wit gesteven linnen of katoen, waren bedekt met een zwarte sluier. Tijdens de godsdienstige plechtigheden werd daarover een grotere sluier van lichte stof gedrapeerd, die tot aan de knieën reikte. Verder droegen de zusters zwarte wollen kousen en eenvoudige, zwarte schoenen. Bij het uitgaan werd een zwarte mantel gedragen. De werkzusters hadden geen koorstuier. Zij waren gekleed zoals de koorzusters, maar om het werken te vergemakkelijken bestond hun habijt uit een afzonderlijke rok en lijfje, met smallere mouwen. In 1951 kregen de koor- en de werkzusters hetzelfde kleed en in 1959 werd de hoofdtooi aanzienlijk vereenvoudigd. Ook de rozenkrans en de koord werden niet meer gedragen. In 1965 kwam er een meer radicale verandering op vraag van de diocesane overheid. Bij het kleed hoorde nu een scapulier. In de missies werd dezelfde, maar witte kledij gedragen zonder scapulier. In 1967 verliet men geleidelijk aan het uniforme model.

41. *Zusters van Liefde van Jezus en Maria, Gent*

De congregatie, gesticht in 1803 te Lovendegem door kanunnik Petrus Jozef Triest, zou uitgroeien tot een van de grootste vrouwelijke congregaties in België. Ze houdt zich vooral bezig met onderwijs, verpleging en missionering. In Antwerpen betekent dit het Sint-Vincentiusziekenhuis en destijds ook de Handelshogeschool in de Korte Nieuwstraat, thans Lessius Hogeschool. De kledij was gebaseerd op de kledij van de trappisten. De zusters droegen een lang witwollen kleed, een zwartwollen scapulier en zwarte kousen, en in het koor een witwollen kovel. Als hoofddekseel droegen ze een guimpe zonder plooiën, bijeengehouden door een witlinnen hoofdbandje, een muts met witte linnen boord en een zwarte linnen sluier. Om de hals hing een houten kruis met koperen Christusbeeld. Boven de scapulier droegen de zusters een zwart ceintuur met sleutels en paternoster. Begin jaren vijftig werd de oude guimpe vervangen door een platte en het kleed van de missiezusters aangepast.

42. *Zwartzusters-Augustinessen, Lier*

De congregatie werd in 1459 gesticht door Barbara Swerts en legt zich vooral toe op verpleging. In Antwerpen zijn de zusters gevestigd in de Sint-Antoniussstraat. De zusters droegen een wijde zwarte rok en een kort zwart jasje. De rok werd grotendeels bedekt door een lange, gestreken schort gedragen boven het scapulier. De kap, die wat vooruit stak, bestond uit een guimpe die het gezicht omrandde en een volledig ronde vorm had. Het gedeelte van de guimpe dat de borst bedekte werd strak gesteven en voor de helft rond het hoofd geplisseerd. Binnenshuis werd een witte en buitenshuis een zwarte sluier gedragen. Deze kledij kende een eerste vereenvoudiging in 1958, een tweede in 1965.

Mannelijke religieuzen

43. *Augustijnen*

Het klooster van de Augustijnen in de Kammenstraat te Antwerpen werd in 1608 gesticht om een college te huisvesten. In 1797 werden de paters uit hun klooster verdreven. De augustijnenorde kwam pas in 1936 in het Antwerpse terug, namelijk in Kontich, waar ze opnieuw een college en ook een parochie besturen. De augustijnner koorheren droegen een witte pij met kap en leren riem, de augustijneneremieten binnenshuis eveneens. In de kerk en buitenshuis droegen de eremieten daarover een zwarte, vooraan gesloten kovel.

44. *Broeders van Liefde*

De congregatie werd in 1807 te Gent gesticht door kanunnik Petrus Jozef Triest. Vanaf 1815 zijn de Broeders van Liefde onafgebroken betrokken bij de zorg voor geesteszieken, met nu tien instellingen in België (onder meer het Sint-Eduardusinstituut in Merksem) en één instelling in Ierland, Rwanda en Burundi. In Congo wordt meegewerkt in een bestaande instelling in Kananga (vroeger Luluaburg). Hun habijt was vervaardigd uit zwarte gekeperde wol. Het scapulier, de band en het kalotje waren in zwart laken. Aan de band, langs de rechterzijde, droegen ze een grote rozenkrans. De geprofesten droegen bovendien bij kerkelijke diensten nog een serge koormantel.

45. *Jezuiten*

De Sociëteit van Jezus werd in 1540 te Rome gesticht door de H. Ignatius van Loyola. Reeds in 1542 kwamen de eerste Jezuiten zich te Leuven vestigen. De Orde is gericht op apostolaat in de maatschappij via onderwijs en het beoefenen van de wetenschap. In Antwerpen vertaalt zich dat in het O.-L.-Vrouwecollege op de Frankrijklei, het Sint-Xaveriuscollege in Borgerhout, de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen (UFSIA), en het Ruusbroec-genootschap. Hun

kledij was dezelfde als deze voor de seculiere geestelijken, doch met gesloten kraag. Wel droegen zij een bonnet met vier in plaats van drie vleugels en zonder kwast.

46. *Karmelieten*

De orde ontstond in het begin van de 13de eeuw in Palestina maar werd in de 16de eeuw hervormd door Teresia van Avila. De broeders van de strenge tak, de Discalsen of Ongeschoeide Karmelieten, hadden sinds 1612 een klooster tegen de Graanmarkt, gesloten in 1794. Ze leiden een beschouwend en apostolisch leven: retraites, geestelijke leiding, missiearbeid. De geschoeide karmelieten waren van 1486 tot 1794 gevestigd in de Huidevettersstraat. De kledij bestaat uit een habijt van bruine wollen stof, waaraan een rozenkrans hangt, een bruin scapulier met kap en een bruine mantel. Voor de liturgische plechtigheden dragen ze een witte mantel en kap.

47. *Minderbroeders*

De franciscaanse orde vertegenwoordigt, met de Clarissen en de Derde Orde, de grote religieuze beweging waaraan Franciscus van Assisi in 1209 het ontstaan gaf. De H. Franciscus voerde een levenswijze in afgestemd op het Evangelie: totale onthechting aan het stoffelijke, volmaakte zuiverheid, onderwerping aan de oversten. Het apostolaat vormt een integrerend deel van het franciscaanse ideaal: de volgelingen zullen door hun woord en door hun voorbeeld voor gelovigen en ongelovigen getuigenis afleggen van de heiligende waarde van het evangelie. De Minderbroeders-Franciscanen hadden van 1450 tot 1797 hun klooster in de Mutsaerdstraat, maar zijn thans gevestigd op de Oever. De Capucijnen van de Ossenmarkt waren tussen 1613 en 1797 te vinden op de Paardenmarkt. De minderbroeders dragen een pij en een mantel van kastanjebruine ruwe stof, met een kap, een witte wollen koord en sandalen.

48. *Missionarissen van Afrika*

De sociëteit van de Witte Paters werd in 1868 gesticht door kardinaal Lavignerie als een missionair instituut van priesters en broeders die in gemeenschap leven, met als doel de verkondiging van het evangelie aan de Afrikaanse wereld. Hun missieprocure te Antwerpen is in de Keizerstraat gevestigd. Vanwege haar oorsprong heeft de Sociëteit altijd een bijzondere aandacht gehad voor de islam. De kleding benaderde zoveel mogelijk deze van de Noord-Afrikaanse volkeren: een gandourah of kleed, een burnous of mantel en een chechia. Om de hals droegen de paters een rozenkrans. Nu dragen zij de lokale priesterkledij.

49. *Missionarissen van Scheut*

Gesticht in 1862 door Theofiel Verbist, priester van het aartsbisdom Mechelen, als congregatie enkel op missie gericht en genaamd naar Scheut, een locatie in

Anderlecht. Oorspronkelijk lag de voorkeur bij China, maar in de loop der jaren zijn de Scheutisten naar alle landen getrokken waar de Congregatie tot Voortplanting van het Geloof hen zond. De missieprocure van de Scheutisten was tot in de jaren 1960 gevestigd in de Oude Beurs, sindsdien in de Dambruggestraat. De paters hebben geen eigen ordekleed, maar nemen de lokale priesterkledij over.

50. *Premonstratenzers (of Norbertijnen)*

De orde werd in 1120 te Prémontré in Frankrijk gesticht. Ze bestaat uit zelfstandige gemeenschappen van kanunniken verbonden aan een abdijkerk en levend in de geest van hun stichter Norbertus naar de Regel van Sint-Augustinus. Dienst van gebed (liturgie) en dienst aan de pastoraal in en vanuit de gemeenschap. De Antwerpse Sint-Michielsabdij werd reeds in 1124 gesticht en bleef bestaan tot 1796. Thans is er het Sint-Michielscollege in Brasschaat. De reguliere kanunniken dragen een witwollen habijt met scapulier, witte stoffen band, schoudermanteltje met kap. Het koorkleed bestaat uit rochet en mantel. Het verven van weefsels werd beschouwd als een verfijning die niet overeenkwam met de armoede. Hierdoor verwierven ze de benaming van Witheren. [Kadoc]

Diocesane priesters

51. *Toog, clergyman en burgerpak*

De diocesane priester droeg vanaf de 19de eeuw tot aan het Tweede Vaticaanse Concilie een zwarte priester-toog met een cingel om het middel en buitenshuis een grote zwarte, platte hoed. Om praktische redenen en ook om minder ouderwets over te komen wordt in de jaren 1960 vanuit de Anglo-Saxische wereld het klerikale burgerpak ingevoerd, de *clergyman*. Het zwarte hemd met de witte Romeinse boord geldt als de moderne versie van de toog. Het hemd kan grijs of donkerblauw zijn, voor de zomer zelfs lichtblauw. Omwille van een nieuwe kerkvisie in de jaren 1970, met een minder doorgedreven scheiding tussen geestelijken en leken, wordt in het Westen verder gegaan met het de-uniformeren van priesters en religieuzen: een gewoon donker burgerpak met een opgespeld kruisje wordt voldoende geacht. Het soms erg klein Latijnse kruisje of de Griekse variant met vier korte armen zijn dikwijls nog moeilijk te herkennen. Sommigen willen, tegen de regel in, elke uiterlijke herkenning mijden, vanuit de overtuiging dat een pastor zich als een gelijke tussen de mensen moet bewegen en als zodanig aanvaard worden. De klerikale kledij is voor velen het symbool geworden van een misplaatst klerikalisme. Anderen daarentegen zien de herkenbare kledij als een poging om te getuigen dat het christelijk geloof ondanks een snelle terugval, en te midden van vele andere religieuze tekenen van islamieten, joden en Hindoes, nog steeds actueel brandend kan zijn. [RM]

KAZUIFELS IN ALLE KLEUREN EN STIJLEN

Het is de gewoonte dat de clerici bij de uitoefening van hun ambt speciale kledij aantrekken. Het geheel van deze kledingstukken, ook paramenten genoemd, bestaat uit verschillende onderdelen die hun oorsprong vinden in de burgerkledij van de Romeinen uit de 3de–4de eeuw. Vermits het christendom zich bijna uitsluitend binnen het Romeinse Rijk ontwikkelde kreeg de liturgie pas na het Edict van Milaan in 313 een echte ontplooiing.

Eerst komt de **amict** (lat. *amicire*, omhullen), een rechthoekige schouderdoek in witte linnen of hennep, die over de zwarte priesterkledij met linten wordt vastgemaakt. Daarna volgt de **albe** (lat. *albus*, wit) eveneens in wit linnen al dan niet onderaan afgeboord met een strook borduurwerk of kant. De ruimvallende albe wordt samengehouden door een **cingel** (lat. *cingere*, omgorden), meestal in wol, linnen of zijde en drie en een halve meter lang. Daarboven komen de gewaden vervaardigd uit kostbare stof. Eerst de **stola**, een lange, smalle strook door de priester om de hals gedragen. Bij de diaken wordt de stola over de linkerschouder gehangen en vastgemaakt onder de linkerarm. Gedurende elf eeuwen werd om de linker onderarm een **manipel** gedragen, zeer gelijkend op een stola, maar korter, en bedoeld als handdoek. Dit gebruik werd in 1967 afgeschaft.

Bij het opdragen van de mis doen de priesters boven al het vorige nog een **kazuifel** aan (lat. *casula*, huisje). De **dalmatiek** (uit Dalmatië) en de **tuniek** (de tunica van de Romeinen) zijn voorbehouden aan de diaken en de subdiaken. Er bestaat in de praktijk geen verschil tussen dalmatiek en tuniek. Allebei hebben ze een T-vorm met open driekwart mouwen. Ze zijn vooraan en achteraan versierd met twee verticale sierstroken. Als rijkste stuk geldt de **koorkap**, een grote halfcirkelvormige cape, die boven de albe gedragen wordt bij speciale gelegenheden. Het mooi versierde schild achteraan is een verbastering van de oorspronkelijke kap die te vinden was bij de pluviale, de regenmantel van de Romeinen.

In welke kleuren de gewaden vervaardigd worden staat vast sinds het Concilie van Trente (1545-1563). Het **wit** van de vreugde en de zuiverheid wordt gebruikt voor de Paastijd, de Kersttijd en de feesten van heiligen die niet als martelaar gestorven zijn. Voor martelaren wordt **rood** gebruikt. Vermits rood niet alleen naar bloed verwijst maar ook naar vuur, komt het ook voor op Pinksteren. De boetetijd van de Vasten en de Advent wordt

gesymboliseerd door het **paars**. Voor de overige dagen wordt **groen** gebruikt. Bij begrafenissen werden vroeger zwarte gewaden gedragen, nu is dat paars. Hoewel **blauw** sinds Trente verboden was, bleef het in onze streken in gebruik voor Mariafeesten.

Elk onderdeel van de paramenten heeft een symbolische geladenheid. Zo verwijst de amict als bescherming van hals en keel naar een goed gebruik van de stem, de cingel naar de kuisheid, de albe naar de reinheid, de stola naar het juk van het priesterschap en met de kazuifel wordt de liefde aangeduid. De manipel was een symbolische verwijzing naar het touw waarmee Christus gebonden werd. Deze symboliek komt tot uiting in de gebeden die de priester vóór het Tweede Vaticaanse Concilie bij het aankleden in de sacristie opzegde, indachtig de bijbelvers *Bekleed u met de nieuwe mens* (Ef.4,24):

Bij het op het hoofd leggen van de **amict**:

Leg, Heer, op mijn hoofd de helm van het heil om de aanvallen van de duivel te weerstaan.

Bij het aantrekken van de **albe**:

Maak mij rein, Heer, en zuiver mijn hart opdat ik, wit gemaakt in het bloed van het Lam de eeuwige vreugden mag genieten.

Bij de **cingel** als hij zich omgordt:

Omgord mij, Heer, met de cingel van zuiverheid en doof in mijn lendenen de drang van de wellust opdat de deugd van onthouding en kuisheid in mij blijve.

Bij het aantrekken aan de linkerhand van de **manipel**:

Heer, moge ik verdienen de manipel van gewezen en smart te dragen opdat ik met verrukking het loon van mijn arbeid verdiene.

Bij het leggen van de **stool** om de hals:

Geef mij, Heer, de stoel van onsterfelijkheid, die ik verloren heb door de misstap van mijn eerste voorouder en ofschoon ik omvaardig toetreed tot uw heilig mysterie, moge ik toch de eeuwige vreugde verdienen.

Bij de **kazuifel**, wanneer hij aangetrokken wordt:

Heer, Gij die gezegd hebt: mijn juk is zacht en mijn last licht, maak dat ik dit (juk) zo weet te dragen, dat ik uw genade bereik/ ontvang. Amen.

De oudst bewaarde, middeleeuwse kazuifels zijn de zogenaamde klokka-kazuifels: een soort eenvoudige cape met een opening voor het hoofd, soms versierd met een gaffelkruis. Later komen de armen vrij. In onze streken zijn twee types te vinden: de Italiaanse en de meer gangbare 'vioolkast'.

Het Italiaanse type kazuifel, waarbij de rug over de schouder uitloopt in twee stroken die op borsthoogte met het voorpand verbonden zijn, is in de Sint-Jacobskerk niet vertegenwoordigd.

In Antwerpen is de oudste getuige van een vergeten glorie-tijd het Passiegewaad, bewaard in de Sint-Jacobskerk. Hoewel te Antwerpen weinig borduurwerkers met naam bekend zijn vóór het einde van de 16de eeuw, wordt verondersteld dat er reeds in het begin van die eeuw in de Scheldestad één of meer ateliers actief waren. Vanaf 1585 worden steeds meer borduurwerkers in de *Liggeren* van de Sint-Lucasgilde vermeld en Antwerpen blijft een belangrijk centrum tot 1640. De naaldproductie van de Middeleeuwen en de renaissance leunt sterk aan bij de schilderkunst die de meeste patronen levert. Er zijn heel wat voorbeelden bekend van composities van Quinten Metsijs en Robert Campin die in borduurwerk werden omgezet.

Het kleurrijke vlakborduurwerk maakt in de 17de eeuw plaats voor het meer plastische reliëfborduurwerk aangebracht op een vorm van koord, vezels en stukjes stof. Meer en meer wordt de gekleurde zijdedraad vervangen door goud- en zilverdraad, tegelijkertijd maakt het verhalend karakter plaats voor een louter decoratief patroon van grillige ranken en hoornen van overvloed gevuld met bloemen en vruchten. Schilderkunst wordt beeldhouwkunst.

In de 18de eeuw wordt minder aandacht besteed aan versiering, maar des te meer aan de stoffen zelf. De 19de eeuw zal voor het kerkelijke textiel graag teruggrijpen naar de overdadige barokstijl, meer dan naar de gotiek, waarvan trouwens weinig voorbeelden voorhanden waren. De 20ste eeuw brengt tot in de jaren 1950 weinig vernieuwing. Er zijn wel enkele voorbeelden bekend van art-deco gewaden, maar ze kenden weinig bijval.

Na het Tweede Vaticaanse Concilie werd voor versobering gepleit, en greep men terug naar de middeleeuwse kazuifelvorm: de gotische klokka-zuifel. Terwijl wol, linnen en katoen voordien uitdrukkelijk verboden waren, wordt thans zelfs gebruik gemaakt van synthetische stoffen.²² [CB]

52. Passiegewaad, stel bestaande uit een kazuifel, dalmatiek, tuniek en toebehoren, einde 16de-eeuw (afb. 14).

Het gewaad is uitgevoerd in rood fluweel (eind 19de – begin 20ste eeuw). De sierstroken zijn in 16de-eeuws vlakborduurwerk met ingrijpsteek van veelkleurige zijde, lazuursteek en opgelegde gouddraad. De taferelen zijn boven elkaar geplaatst in een renaissanceboog steunend op zuiltjes. Op het kruis van de kazuifel is de *Verrijzenis van Christus* geplaatst in een vierpas, links van de vierpas *Jonas uitgespuwd door de walvis* en rechts *Samson tilt de stadspoorten van Gaza*, twee Oudtestamentische voorafbeeldingen van de Verrijzenis van Christus en de Nederdaling ter Helle die vanaf de 13de eeuw in de Biblia Pauperum voorkwamen. Bovenaan *God de Vader*, onderaan de *Vrouwen bij het graf* en *Christus die als tuinman aan Maria-Magdalena verschijnt*. Op de sierstrook vooraan: *Christus verschijnt aan Petrus*, *Christus te Emmaüs* en de *ongelovige Thomas*. Op de dalmatiek en de tuniek zijn er voor- en achteraan twee sierstroken met telkens drie boven elkaar geplaatste heiligen, op de horizontale verbindingstrook houden twee engelen een wapenschild vast. De boord van de mouwen is versierd met twee heiligen. Het vlakborduurwerk gelijkt erg op dat van een koorkap bewaard in de O.-L.-Vrouwekathedraal (Inv. 834). Het staat ook zeer dicht bij het borduurwerk op de gewaden gedateerd 1553 en gemaakt in het atelier van Frans van Yetegem te Lier voor de abdij van Averbode²³.

53. Rood gewaad, stel bestaande uit een koorkap, kazuifel, dalmatiek, tuniek en toebehoren, 17de eeuw.

Het geheel is uitgevoerd in rood ciselé-fluweel met formele bloem- en bladmotieven in gesneden en ongesneden pool op een rode satijnen grond. De sierstroken zijn afgezet met goudgalon. De opmaak dateert uit de 19de eeuw.

54. Paarse kazuifel, kazuifel met toebehoren, 17de eeuw.

Grond in paars damast met grote bloem- en bladmotieven. De sierstroken zijn gemaakt uit paars ciselé-fluweel met formele bloem- en vaasmotieven in paarse gesneden en ongesneden pool op een grond van beige satijn.

55. Granaatappalgewaad, stel bestaande uit een koorkap, kazuifel, dalmatiek, tuniek en toebehoren, 1725-1735 (afb. 15).

Grond in groene gebrocheerde rips met granaatappellbomen in veelkleurige zijde. De sierstroken bestaan uit lampas met oosters aandoende bloemen en planten in veelkleurige zijde, een donkerblauw meer en een lichtblauwe hemel op een bruine grond. De opmaak is vermoedelijk origineel. Er bestaat een tweede stel uit hetzelfde grondweefsel maar met sierstroken in groen fluweel en reliëfgoudborduurwerk.

56. *Bloemengewaad*, stel bestaande uit een kazuifel, dalmatiek, tuniek, schoudervelum en toebehoren, tweede kwart 18de eeuw (afb. 16).

Stel uit lampas met bloem-, blad-, druiven- en rammenasmotieven in goud, groen, blauw, roze, rood en wit op grond van zilverlaken. Sierstroken afgezet met goudgalon.

57. *Roze gewaad*, kazuifel met toebehoren, derde kwart 18de eeuw (afb. 18-19).

Het gewaad bestaat uit roze gebrocheerde taf met golvende ranken van rood ondé en zilverfilé en strikken van zilverpailletten op een grond van roze zijde met verticale lijnen. De sierstroken zijn gemaakt van lampas met grote bloem-, vrucht- en bladmotieven, kantbanden in zilverfilé en -frisé en rode en witte zijde op een rode grond in damast, opmaak met goudgalon.

58. *Blaauwe kazuifel*, kazuifel met toebehoren, 1770-1780.

Het geheel is uitgevoerd in lichtblauw gebrocheerd damast met verticale blauwe strepen en golvende takken waartussen bloemtuilen in witte en blauwe ondé, zilverfilé en -frisé. De sierstroken uit dezelfde stof zijn afgezet met zilvergalon.

59. *Kazuifel met Oog Gods*, kazuifel met toebehoren, 18de eeuw.

De kazuifel is gemaakt uit crèmekleurig moiré met sierstroken afgezet met een golvend galon in reliëfgoudborduurwerk. Het reliëfborduurwerk met symmetrische ranken en rolwerk bestaat uit goudfilé, -frisé en -pailletten. Centraal op het kazuifelkruis het Oog Gods omgeven door stralen en wolken.

60. *Sint-Jacobsgeewaad*, stel bestaande uit een koorkap, kazuifel, dalmatiek, tuniek en toebehoren, 18de eeuw (afb. 17).

Het gewaad bestaat uit witte zijdemoiré (einde 19de – begin 20ste eeuw). Sierstroken (18de eeuw) met grote bloemranken van goudfilé, goudfrisé en rode zijdechenille. Op het schild van de koorkap is een medaillon aangebracht met een voorstelling in halve lengte van de heilige Jacobus in vlakborduurwerk van veelkleurige zijdedraad, zilverfilé, zilverlamel en gouddraad op een grond van zilverlaken.

61. *Kelkvelum pelikaan met jongen*, 17de, 18de en 19de eeuw.

Dit kelkvelum werd in de 19de eeuw samengesteld uit elementen van verschillende oorsprong. Op 19de-eeuwse witte moiré werd een 19de-eeuwse pelikaan in reliëfgoudborduurwerk omgeven door een 18de-eeuws rolwerkmedaillon en 17de-eeuwse ranken in reliëfgoudborduurwerk. De rode contouren zijn 19de-eeuws.

62. *Sint-Augustinusgeewaad*, stel bestaande uit drie koorkappen, kazuifel, dalmatiek, tuniek en toebehoren, midden 19de eeuw.

Het gewaad is uitgevoerd in gouden lancé-keper met grote bloemen en wingerdbladeren. Op de sierstroken krullende ranken en hoornen van overvloed met vruchten in reliëfborduurwerk in gouddraad en veelkleurige zijde in plat-, steel- en ingrijpsteek, op een grond van gelegd zilverdraad, accenten van met rode zijde vastgezette gouddraad. Het borduurwerkmotief van de sierstroken gelijkt aan dat van een kazuifel bewaard in de O.-L.-Vrouwekathedraal (Inv. 787). Wellicht dateert het borduurwerk oorspronkelijk uit de 17de eeuw, maar het werd zeer ingrijpend gerestaureerd in de 19de eeuw. Op het kruis van de kazuifel is een gekroond, ovaal medaillon aangebracht met een buste van de H. Augustinus in reliëfgoudborduurwerk. De randen van het medaillon zijn versierd met opgenaaide sierbroches van gekleurde stenen en briljanten. Op de schilden van de koorkappen zijn O.-L.-Vrouw, de H. Jozef en de H. Nicolas van Tolentino geborduurd, op de dalmatiek en de tuniek vier heiligen onder meer de H. Apollonia. De legende wil dat het ontwerp aan Rubens te danken is en dat de uitvoering verzorgd werd door zijn vrouw Helena Fourment. Vandaar dat dit gewaad, afkomstig uit de Sint-Augustinuskerk, bekend staat als het Rubensgewaad²⁴.

63. *Gewaad Beste Goud*, stel bestaande uit een kazuifel, dalmatiek, tuniek, schoudervelum en toebehoren, 19de eeuw.

Het geheel is uitgevoerd in gefigureerd weefsel met grote acanthusbladeren met rode contouren op gouden grond. De sierstroken zijn versierd met zware acanthusranken en gekroond gewei in reliëfgoudborduurwerk op een grond van zilverlaken. Centraal op het kazuifelkruis een medaillon in goudlaken, met een IHS-monogram met kruis en drie nagels in reliëfgoudborduurwerk en gekleurde stenen op een stralenkrans van goudpailletten.

64. *Gouden vruchtenkazuifel*, kazuifel met toebehoren, 19de eeuw.

Kazuifel uit goudmoiré met sierstroken van witte moiré versierd met applicaties van bloemen en vruchten in rood, groen en paars fluweel, zijdedraad en goudpailletten. Op het kazuifelkruis een vlamvend hart op een stralenkrans van gouddraad.

65. *Mariagevaad*, stel bestaande uit een kazuifel, dalmatiek, tuniek, schoudervelum en toebehoren, 19de eeuw.

Geometrisch weefsel met gouden grond, sierstroken van zilverlaken met samengebonden korenaren en bloemenranken in reliëfgoudborduurwerk. Op het kazuifelkruis een gekroond Mariamonogram, op de kroon twaalf stenen.

66. *Gewaad Beste Rood*, stel bestaande uit drie koorkappen, drie kazuifels, dalmatiek, tuniek en toebehoren, eind 19de – begin 20ste eeuw (afb. 20).

Gewaad in rood ciselé-fluweel met donkerrode fluwelen sierstroken waarop zware ranken en gewei in reliëfgoudborduurwerk met rode contouren. Op het kazuifel-

kruis telkens een gekroond, ovaal medaillon met in zilverdraad respectievelijk een zinnebeeldige Duif van de Heilige Geest, een Pelikaan en een Kruis met lijkwade. Op het schild van de koorkappen verschijnen de Sint-Jacobsschelp en het Oog Gods, terwijl op het schoudervelum de Duif van de Heilige Geest te zien is.

67. *Kazuifel Pastor Bonus*, kazuifel met toebehoren, eind 19de – begin 20ste eeuw.

Kazuifel in lampas met grote bloem-, blad- en granaatappelmotieven met een rode contour op een grond van goudlaken. Kazuifelkruis en -kolom van goudlaken versierd met acanthusranken in reliëfgoudborduurwerk met rode contour. Centraal een ovaal medaillon met de Goede Herder in vlakborduurwerk van zijde op stralenkrans van gouddraad. Het medaillon is bovenaan versierd met een rocaillemotief en onderaan met een witte banderol met de woorden 'Pastor Bonus' (de Goede Herder).

68. *Selectie uit de collecties van hedendaagse gewadenontwerpers*, Arte Grosse (Brugge), Slabbinck (Brugge), Stadelmaier (Nijmegen), Zusters Trapistinnen (Brecht), 2001.

EINDNOTEN

¹ Archief Sint-Andrieskerk (ASA), *Rekeningboek van de O.-L.-Vrouwekapel*, 1642-1738.

² Frieda Sorber, 'Kerkelijk Textiel', *Uit de sacristie. Textiel en juwelen in kerkelijk bezit in de provincie Antwerpen*, tent.cat., Deurne, Provinciaal Museum Sterckshof, 1985: 149.

³ A. Bernaards, *Broederschap van O. L. Vrouw van Bijstand en Viktorie*, Antwerpen, 1963: 7.

⁴ ASA, *Rekeningboek van de O.-L.-Vrouwekapel*, 1739-1795.

⁵ ASA, *doos losse rekeningen O.-L.-Vrouwekapel*, rekening van Arnoldus de Meter, 1813-1815.

⁶ ASA, *Rekeningboek Broederschap O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie*, 1752-1796.

⁷ Deurne 1985: nr. 306.

⁸ ASA, *Rekeningboek van de O.-L.-Vrouwekapel*, 1739-1795.

⁹ ASA, *doos losse rekeningen O.-L.-Vrouwekapel*, rekening van Arnoldus de Meter, 1813-1815.

¹⁰ Bernaards 1963: 7.

- ¹¹ ASA, *Rekeningboek van de O.-L.-Vrouwekapel*, 1739-1795.
- ¹² ASA, *Rekeningboek Broederschap O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie*, 1796-1868; ibidem, Petrus Stroobants, *Historischen Klis Klas van St. Andries*, 1859-1883; Bernaards 1963: 9-10.
- ¹³ *Edelsmeedwerke*, tent.cat., Antwerpen, Sint-Andrieskerk, 1979: nr. 38.
- ¹⁴ Bernaards 1963: 7.
- ¹⁵ ASA, *Rekeningboek Broederschap O.-L.-Vrouw van Bijstand en Victorie*, 1796-1868.
- ¹⁶ ASA, *Rekeningboek van de O.-L.-Vrouwekapel*, 1739-1795.
- ¹⁷ T. Stam en R. van Blerk, 'Borduurkunst uit China', *Aziatische Kunst*, jg. 25, 2 (1995): 7.
- ¹⁸ Stam en Van Blerk 1995: 23-25.
- ¹⁹ F. Sorber, *160 jaar borduurwerk in Lier*, tent.cat., Lier, Kredietbank, 1987.
- ²⁰ Archives de la Province belge méridionale de la Compagnie de Jésus, Fonds Charles Droeshout, bd. 12, *Catalogue du mobilier de l'église* (1708-1751): 7 en 9. Met dank aan Ward en Denise Smets-Matthys voor hun medewerking bij het onderzoek.
- ²¹ *De jezuiten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)*, tent.cat. en dossier, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1991: nr. 203; Stam en Van Blerk 1995: 19-21.
- ²² M. Calberg, 'Het borduurwerk. Antwerpen, Lier, Mechelen', *Scaldis*, tent.cat., Antwerpen, 1956: 131-133; Deurne 1985: 150-153; F. Sorber, 'Borduurwerk in Antwerpen in de 17de eeuw', *Rubensstijl*, tent.cat., Antwerpen, Hessenhuis, 1997: 193; *Genaden in de katholieke eredienst*, educatief vrouwblad, Museum Catharijneconvent Utrecht, 1999.
- ²³ Justine J. Brakel, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Laat-Gotische goudborduurkunst in de Zuidelijke Nederlanden. De groene kazuijfel van de St.-Petruskerk te Leiden*, Sint-Niklaas, 1995.
- ²⁴ *Kunstwerken uit de eeuw van Rubens in Antwerpse kerken en kloosters*, tent.cat., Antwerpen, Sint-Jacobskerk, 1977: nr. 173; *Zeven eeuwen Augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*, tent.cat., Gent, Sint-Pietersabdij, 1996: nr. 58.